METALLGA ISHLOV BERISH BO‘YICHA KASBIY YO‘NALISHLARGA OID MATERIALLARNI O‘RGANISH MEXANIZMLARI

X.Ch.Dusyarov.
Termiz davlat pedagogika instituti dotsenti
B.B.Imanov.
Termiz davlat pedagogika instituti dotsenti
N.O.Shog‘darov
Termiz davlat pedagogika instituti O‘quv-uslubiy boshqarma uslubchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada metallarga ishlov berish bo‘yicha kasblarga oid materiallarining tahlili hamda yoshlarni metal bilan bog‘liq bo‘lgan kasblarga yo‘llash va uni tanlashga oid muammolar hamda uni hal qilish yo‘llari bo‘yicha o‘quv materiallari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Metall, kasblar, kasblarga yo‘llash, professiogramma, materiallar, tahlillar, ishlov berish, tahlil qilish, tushuncha berish.

Аннотация. В статье дается анализ материалов по профессиям металлообработки и учебно-методических материалов по проблемам направления молодежи на профессии металлообработки и выбора их, а также путей их решения.

Ключевые слова: Металл, профессии, профориентация, профессиональный профиль, материалы, анализ, обработка, анализ, понимание.

Abstract. This article provides an analysis of materials on metalworking professions and educational materials on the problems of directing young people to metalworking professions and choosing them, as well as ways to solve them.

Keywords: Metal, professions, career guidance, professional profile, materials, analysis, processing, analysis, understanding.

KIRISH.

Bugungi kunda sanoatning jadal rivojlanishi, ishlab chiqarish texnologiyalarining murakkablashuvi hamda mehnat bozorida raqobatbardosh mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyojning ortib borishi kasbiy ta’lim tizimi oldiga yangi va muhim vazifalarni qo‘ymoqda. Ayniqsa, metallga ishlov berish sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislarni tayyorlash jarayonida nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish, zamonaviy texnologiyalarni o‘zlashtirish va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, metallga ishlov berish bo‘yicha kasbiy yo‘nalishlarga oid materiallarni o‘rganish mexanizmlarini ilmiy asosda tahlil qilish dolzarb masala hisoblanadi.

ISSN 3030-3907

Metallga ishlov berish sanoat, mashinasozlik, qurilish, energetika va ko‘plab boshqa tarmoqlarning texnologik asosi bo‘lib, ushbu sohada tayyorlanadigan kadrlarning kasbiy tayyorgarligi bevosita ishlab chiqarish samaradorligiga ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun metallga ishlov berish yo‘nalishida ta’lim olayotgan o‘quvchilar va talabalar uchun mo‘ljallangan o‘quv, ilmiy va metodik materiallarning mazmuni, tuzilishi hamda ularni o‘zlashtirish mexanizmlari puxta o‘ylangan bo‘lishi lozim. Bu esa ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan materiallarni o‘rganishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishni talab etadi.

Ta’lim amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, metallga ishlov berish bo‘yicha kasbiy yo‘nalishlarga oid materiallarni o‘rganishda an’anaviy yondashuvlar har doim ham kutilgan natijani bermaydi. Zamonaviy ishlab chiqarish texnologiyalari, raqamli boshqaruv tizimlari va innovatsion uskunalar paydo bo‘layotgan bir sharoitda kasbiy materiallarni o‘rganish jarayoni ham yangicha pedagogik yondashuvlar, interfaol metodlar va amaliyotga yo‘naltirilgan mexanizmlar asosida tashkil etilishi zarur. Shu bois metallga ishlov berishga oid materiallarni o‘rganish mexanizmlarini takomillashtirish masalasi bugungi kunda alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Metallga ishlov berish bo‘yicha kasbiy yo‘nalishlarga oid materiallarni o‘rganish mexanizmlari deganda, o‘quvchilar va talabalarning kasbiy bilimlarni egallashi, amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishi hamda ularni real ishlab chiqarish jarayonida qo‘llay olishiga xizmat qiluvchi pedagogik, metodik va tashkiliy jarayonlar majmui tushuniladi. Ushbu mexanizmlar o‘quv materiallarining mazmunini tahlil qilish, ularni tizimlashtirish, amaliy mashg‘ulotlar bilan integratsiyalash hamda mustaqil ta’lim faoliyatini yo‘lga qo‘yishni o‘z ichiga oladi. Bunday yondashuv kasbiy ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, metallga ishlov berish yo‘nalishida materiallarni o‘rganish mexanizmlarini ishlab chiqishda mehnat bozorining ehtiyojlari, ishlab chiqarish korxonalarining texnologik talablari va kasb standartlarini hisobga olish muhimdir. Bu esa ta’lim mazmunining amaliyot bilan uzviy bog‘liqligini ta’minlab, tayyorlanayotgan mutaxassislarning kasbiy moslashuvchanligini oshiradi. Natijada, o‘quvchi va talabalar nafaqat nazariy bilimlarga ega bo‘ladi, balki metallga ishlov berish jarayonlarini amalda bajarishga tayyor mutaxassis sifatida shakllanadi.

Shu munosabat bilan, metallga ishlov berish bo‘yicha kasbiy yo‘nalishlarga oid materiallarni o‘rganish mexanizmlarini o‘rganish, ularning samaradorligini tahlil qilish va ta’lim jarayoniga tatbiq etish bo‘yicha ilmiy-metodik asoslar ishlab chiqish bugungi kasbiy ta’lim tizimi oldida turgan dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biridir. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar metallga ishlov berish

ISSN 3030-3907

sohasida malakali, zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lgan kadrlarni tayyorlashga xizmat qilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Dehonchilikning rivojlanishi chorvachilikning o‘sishiga ham ta’sir yetdi, natijada chorvachilik adir va cho‘l zonalarida ixtisoslashgan muhim xo‘jalikka aylanib, chorvador qabilalar ko‘proq mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Temir davrining yana bir muhim xususiyati shuki, «ikkinchi yirik mehnat taqsimoti ro‘y berdi: hunarmandchilik dehqonchilikdan ajralib chiqdi».

Temirning keng tarqalishiga aloqador bo‘lgan ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyoti vaqt o‘tishi bilan ijtimoiy hayotni tubdan o‘zgartirishga olib keldi. Mehnat unumdorligining o‘sishi natijasida qo‘shimcha mahsulot ishlab chiqarish hajmi oshdi, bu o‘z navbatida, ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishiga, sinfiy jamiyatning paydo bo‘lishiga shart-sharoit yaratib berdi, buyumlar ko‘paydi va mulkiy tengsizlik avj olishining asosiy sabablaridan biri-ayirboshlash kengaydi. Bu xol, o‘z navbatida, ekspluatasiya hisobiga boyish, talonchilik va qul qilish maqsadidagi urushlarni keltirib chiqardi. Bu davrda Yevropa va Osiyo qabilalari ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilish bosqichini o‘tayotgan, sinfiy jamiyat va davlatning paydo bo‘lishi arafasida turgan edilar. Temir va po‘latdan yasalgan buyumlardan keng miqyosda foydalanish O‘rta Osiyo shahar va qishloqlari taraqqiyotiga ko‘p samarali ta’sir ko‘rsatdi.

O‘rta Osiyoda Temir davriga oid yodgorliklarni sanalashtirish va dastlabki klassifikasiyalashga doir tadqiqotlar S.P.Tolstoy, A.I.Terenojkin va Ya.R.G‘ulomovlar tomonidan amalga oshirilgan. O‘zbekiston hududida Temir davri yodgorliklari miloddan avvalgi 8-6-asrlar va undan keyingi davrlarga oid. Ular Xorazm, Baktriya, So‘g‘d, Shosh mintaqasida va Farg‘ona vodiysida o‘rganilgan. Ko‘zalig‘ir, Qal’alig‘ir va Dingilja singari qadimgi shahar va qishloq harobalari, Tagisken va Uygarak qabriston qo‘rg‘onlari, Bukantov qoyatosh suratlari tekshirilgan. Temir davrida qadimgi Xorazm territoriyasida dastlabki yirik irrigasiya inshootlari vujudga kelgan 1960-70-yillarda qadimgi Baqtriya, Kuchuktepani yuqori, Jondavlat va Qiziltepaning quyi qatlamlari, Pachmoqtepa, Qizilchatepa yodgorliklari o‘rganildi. Arxeolog L.I.Albaum Kuchuktepadan miloddan avvalgi 6-4-asrlarga oid ko‘plab uy-joy qoldiqlari, kulolchilik, temirdan yasalgan ko‘plab uy-ro‘zg‘or va dehqonchilik buyumlarini topib ishlatilgan.

O‘rta Osiyo naqqoshlik san’ati qadimdan dunyoga mashhur. O‘tmishda ota-bobolarimiz qurgan muhtasham binolar hozirgi kungacha maftunkor jilvasini yo‘qotmagan. Yuksak did bilan ishlangan naqshlar bizni hayratga solib kelmoqda.

Milliy naqshlarimiz g‘oyatda boy mazmunga ega. Oddiy qoshiq, lagan, quticha, sandiq, belanchak, cholg‘u asboblari, uy-ro‘zg‘or buyumlaridan tortib turar joy va jamoat binolarining devor hamda shiftlariga solingan naqshlar insonni

ISSN 3030-3907

hayratga soladi, uni o‘ylantiradi. Bu go‘zal naqshlar ajoyib naqqoshlar tomonidan yaratilgan bo‘lib, asrlar davomida bunyod topdi, rivojlandi, me’morchilik hamda tasviriy san’at rivoji bilan bog‘langan holda takomillashib bordi.

O‘zbek xalq amaliy san’ati turlari ichida zeb-ziynat san’ati bo‘lmish zargarlik alohida o‘rin egallaydi. (1-rasm).

Musulmonlarda feruza, marvarid, zumrad va boshqa toshli zargarlik buyumlari nihoyatda qadrlangan. Chunki ular inson uchun faqat bezak buyumlari bo‘lib qolmay, balki sog‘lik uchun, inson ruhiyati uchun ijobiy ta’sir yetgan, masalan, marvarid inson organizmini mustahkamlaydi, yurakdagi tushkunlik va iztirobni xaydaydi, ko‘z qobiliyatini oshiradi, jinlardan saqlaydi, og‘izdagi qo‘lansa hidlarni yo‘qotadi, oshqozoni va jigardagi toshlarni maydalaydi, shamollash, bavosil va boshqalarni tuzatadi. Feruza esa uni qudratli tumor sifatida taqilgan, oshqozon hamda ko‘z kasalligiga shifobaxsh, ta’sir etgan, ilon chaqqanida eng yaxshi davo hisoblangan. Shuning uchun qadimda kelinlar kiyimiga feruza taqishgan. Sadaf Sharqda ham, Yevropada ham yuqori baholangan. Undan to‘g‘nag‘ich, baldoq, marjonlar, ilma tugmalar yasalgan. Uni qadimda oshiqlar mahbubasiga sovg‘a qilgan. U taqqan kishini ajin hamda sepkillardan asragan, zehnni ravshan qilgan, kishini bardam, ruxiyatini ko‘targan. Xalqadondan o‘tmishda marjonlar, uzuk, to‘g‘nag‘ichlar, bilak-uzuk va boshqalar yasalib, u guyo odamlarki qahru-g‘azab, g‘amu-anduhdan asragan.

O‘zbek zargarligi juda qadimiy tarixga ega. Unga ibtidoiy jamoa tuzumi davrida asos solingan. Arxeologii topilmalardan ma’lumki, zargarlik san’ati juda qadimiy sanat bo‘lgan. Yeramizgacha bo‘lgan I asrdan boshlab eramizning VIII asrigacha Ayritom, Afrosiyob, Dalvarzintepa, Xolchayon, Bolaliktepada chiroyli haykallar, devor bezaklari orqali zargarlik san’ati rivojlanganligini ko‘rish mumkin. (2-rasm). Tosh asrining so‘nggi davri noyeolitdan (eramizgacha IV-M 1 ming yillikning oxirida) shildiroq, munchoqlar, har xil toshlar, chig‘anoq, hamda suyaklardan yasalgan bezaklar topilgan. Bu esa zargarlikni rivojlanganligidan dalolat beradi. Ikki daryo oralig‘iga joylashgan. Yunonistonda ajoyib va qimmatbaho zargarlik buyumlari ishlangan. Mis davriga to‘g‘nag‘ich, zirak, baldoq, bilakuzuk, shildiroq va boshqalar metalldan ishlanadigan bo‘ldi. Xorazmdagi Tuproqqal’a devorlardagi tasvirlardan o‘sha davrlardagi ayollar quloqlariga nafis zirak taqqanliklari ma’lum bo‘lgan tasvir III asrga taalluqli). Bulardan tashqari bronzadan quyib ishlangan bir kamcha osma taqinchoklar ham topilgan. Bu osma taqinchoqlar, I-IV (u asrga mansub bo‘lib Xorazmning Ayozqal’a, Yetti asar, burgutqal’a va boshqa joylaridan topilgan. IV-V asrlarda

ISSN 3030-3907

zargarlik buyumlari kam ishlangan. Ular tosh, shisha, pastalardan qilingan Xorazmda shishadan qilingan sher va qurbaqa shaklidagi munchoqlar topilgan.

XVIII asrda O‘rta Osiyodagi o‘zaro ichki urushlar zargarlik san’atining rivojlanishiga salbiy tasir yetdi. Keyinchalik xonliklar paydo bo‘lishi bilan, zargarlik yanada rivojlana boshladi. XVIII asrda mo‘g‘ul bosqinchilaridan so‘ng birinchi marta oltin tangalar ishlab chiqarila boshlandi. Zargarlik buyumlari oltindan, kumushdan va boshqalardan ishlandi. Qurol-aslahalar ajoyib qimmatbaho toshlar, shisha, billur, oltin va boshqalarbilan bezatildi. Zargarlar juda yumshoq va yorqin bo‘lmagan nefrit va kumushdan, juda yorqin oltin va nefrit kabilarni ishlatdilar. XIX asr va XX asr boshlarida O‘rta Osiyo xonliklari o‘rtasida badiiy bezak hunarmandchilik rivoj-landi, shular qatori zargarlik ham tez suratlar bilan rivojlandi. Ko‘pgina shaharlarda masalan, Xiva, Buxoro, Qo‘qon, Samarqkand, Qarshi, Shahrisabz, Toshkent, Andijon, Urganch, Nurota, Kitob, Chust, Asaka, G‘ijduvon, Marg‘ilon va boshqa joylarda usta zargarlar bo‘lib, ular maxsus mahalla-mahalla bo‘lib yashaganlar. Shuning uchun zargar (zargaron) metalla deb yuritilgan. Xivada 1860 yilda 12 ta va XX asrning boshlarida Buxoroda 400 tacha, Toshkent esa 100 dan ortiq, Samarqandda 1893 yili 20 ortiq zargarlar do‘koni bo‘lgan o‘sha vaqtda katta shuhrat qozongan zargar ustalardan Qo‘qonda usta Maxmud, usta Omon hoji, M.Raximov, X.Najmiddinov, Namanganda usta Niyoz Oxun, Andijonda usta Oybergan, X.Otaboyev, Toshkentda S.Bobojonov, Oxun Bobojonov, usta Samig‘iddin, A.Shoislomov, usta Mirxalil, Urganchda M.Abdullayev, Samarqandda X.Yuldoshev, I.Kolimboyev, V.Dafizov va boshqalar bor edi.

O‘zbek xalq amaliy bezak san’atining yeng keng tarqalgan turlaridan biri kandakorlikdir. Kandakorlik deganda metalldan yasalgan badiiy bezak buyumlarga o‘yib yoki bo‘rtik qilib naqsh ishlash tushuniladi. O‘zbekiston hududida joylashgan O‘rta Osiyo shaharlarida metalldan yasalgan badiiy bezak buyumlar ishlab chiqarish qadimdan rivojlanib kelayotgan san’at bo‘lib, bu san’at o‘zining qadimiyligi bilan kulolchilikdan keyin ikkinchi o‘rinda turadi. Savdo-sotiqda qadimdan kandakorlik buyumlariga talab katta bo‘lgan (4 -rasm).

Arxeologlarining topilmalari shuni ko‘rsatdiki, arab istilosi davrigacha so‘g‘d aholisi ro‘zg‘orlarida badiiy bezak metall buyumlar keng tarqalganligi isbotlandi. Hayvon shakli ifoda yetilgan mis naqshlar, ya’ni yovvoyi hayvonlar kallasi va boshqalar topilgan. IX-XIII asrlarda kumush ishlab chiqarish inqirozga uchraydi. Temur hukmronligigacha buyumlar asosan bronza va misdan tayyorlangan. XI asrda hunarmandchilik, naqqoshlik yanada rivojlandi, jonivorlar tasviri va yertak syujetlari ustalar ish tematikasida yan a ko‘p vaqtgacha saqlandi. Bu davr buyumlari Termiz va Namangan shahar muzeylaridagi mis laganlar,

ISSN 3030-3907

oftobalar, ko‘zgular, siyohdonlarda kjsak sifatga ega bo‘lgan afsonaviy voqyealarni ifodalagan. IX-X asrlarda islom dini O‘rta Osiyo viloyatlariga kirib borishi munosabati bilan turli-tuman xalqlarning san’ati an’analarini o‘zida mujassamlashtirgan yangi g‘oyaviy uslub paydo bo‘ldi. Musulmon Sharqda birinchi va mis buyumlar ko‘p tarqalgan bo‘lsada, keyinchalik ular o‘rnini kumush va oltin metallar egalladi. VIII-XIII asrlarda qimmatbaho metallardan qilingan idishlar islom dini dunyosining ko‘pgina burchaklarida urf bo‘lib qolgan edi. Oltindan juda ko‘p narsalar ishlanar, binolarning bezaklariga oltin suvi yugurtirilar edi.

Keyinchalik esa xom ashyo sifatida birgina qimmatbaho metallarning o‘zi kifoya qilmay hiyla arzon materiallar mis va uning turli qotishmalari ishlatildi. Qizil misdan har xil ko‘zalar, dekchalar, idish-tovoqlar, jezdan va sariq misdan shamdonlar, poymonlar, oq mis hamda brinjidan ko‘zalar, kir tog‘oralar, katta-kichik piyola va shu kabilar yasalar edi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda demak turmushda foydalanish mohiyatiga va tarixiy manbalarning asosiga ko‘ra metallsozlik hunarmandchiligini rivojlanish bosqichlari quyidagicha bo‘lishi mumkin:

1. Dastlabki bosqich insoniyatning ibtidoiy va sinfiy jamiyati davrini o‘z ichiga olgan hunarmandchilik texnologiyasi xisoblanib, metaldan turmush zaruriyati tufayli asbob-uskuna hamda jixozlarni metall tarkibini o‘zgartirmasdan ishlab chiqarish bo‘lgan.

2. Ikkinchi bosqich XII asrdan to XVIII asrgacha davom etgan metallga ishlov berish, ular tarkibini uzgartirish, hunarmandchilik mahsuloti sifatini oshirish uchun ilmiy asosli ishlab chiqarish xisoblanadi.

3. Uchinchi bosqich XVIII asrdan to hozirgi davrgacha bo‘lib, barcha ishlab chiqarish sohalari kabi temirchilik bo‘yicha hunarmandchilikning metallarga ishlov berishni takomillashtirgan usullari orqali qora va rangli metallardan zamon talabini qondiruvchi sifatli mahsulotlar ishlab chiqarish bilan harakterlanadi.

Metallsozlik bo‘yicha chilangarlik, misgarlik, zargarlik va boshqa sohalarida yuqorida keltirilgan bosqichlarda hunarmandchilik texnologiyalari rivojlanib bordi. Mustaqillik yillarida hunarmandchilikni boshqa sohalari qatori temirchilikka oid hunarmandchilikni takomillashuvi va rivojlanishiga katta e’tibor qaratildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz" mavzusidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi. - T.: “O‘zbekiston”, 2016.-56 b.

ISSN 3030-3907

2. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. -T.: "O‘zbekiston", 2017.-102b.
3. Sharipov Sh.S., Vorobyov A.I., Muslimov N.A., Ismoilova M. Kasb ta’limi pedagogikasi. - Toshkent, 2005. - 58 b.
4. Sharipov Sh.S. va boshqalar. Mehnat ta’limi: Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. - T.:Sharq, 2012.-240 b.
5. Sharipov Sh.S., Qo‘ysinov O.A.,Abdullaeva Q. Texnologiya: Umumiy o‘rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. -T.:Sharq, 2017.-240 b.
6. Sharipov Sh.S., Qo‘ysinov O.A., Abdullaeva Q. Texnologiya: Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. -T.:Sharq, 2017.-240 b.
7. X.Ch.Dusyarov. Kasbga yo‘naltirish diagnostikasi. Toshkent. O‘quv qo‘llanma. Lesson press nashriyoti. 2023-yil.

ISSN 3030-3907